

FƏLSƏFƏ MƏKTƏBLƏRİ VƏ ONLARIN İSLAM FƏLSƏFƏSİ TARIXINDA YERİ BARƏDƏ

*Zakir Qasimov**

Açar sözlər: *İslamaqədərki fəlsəfi məktəblər, islam fəlsəfəsi, tərcümə problemləri, tədris problemləri*

İslam fəlsəfəsinin meydana gəlməsinə qədim Yunan və habelə başqa xalqların fəlsəfi fikrinin təsirini önəmli bir faktor olaraq qeyd etmək lazımdır. Ərəblərin yunanlar və digər qonşu xalqlarla təmasları qədim tarixə malikdir.

İslama qədərki dövrlərdə ərəb cahiliyyə cəmiyyəti hələ dünyaya yeni bir din, yeni bir ideologiya və düşüncə tərzini bəxş etməyə və ya onların daşıyıcıları olmağa tam mənasında hazır deyildi. Bununla belə ərəb cahiliyyə cəmiyyəti dünyanın başqa mədəni millətlərindən tam təcrid olunmuş şəkildə olmayıb həm ticarət və həm də fikir sahəsində müəyyən əlaqələrə malik olsalar da həmin dövrün mədəni həyatının təzahürü olan Cahiliyyə poeziyası və habelə az saylı nəsr nümunələri ibtidai hikmət və müdriklik göstəricilərinə malik olsalar da onları sözün tam mənasında fəlsəfi fikir elementləri saymaq olmaz.

Doktor Ömər əl-Tumi əl-Şeybani bu barədə yazır: «Biz Cahiliyyə dövründə ərəblərdə sözün həqiqi mənasında «fəlsəfə» adlandırılma biləcəyimiz kamil fikir sisteminə rast gəlmirik» (2.48).

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb fəlsəfi fikrinin meydana gəlməsi və bir nəzəri bilik sistemi kimi formalaşması yalnız İslamdan sonra mümkün oldu. Ərəb fəlsəfə mədəniyyəti İslamın zəfəri, sonrakı fəthlərilə paralel və bu amillərlə bağlı bir şəkildə meydana gəldi. Həm də ərəb fəlsəfi fikri xilafətə daxil və qonşu xalqlar, onların zəngin mədəniyyətlərilə sıx təmasda formalaşırdı. Digər tərəfdən İslam xilafəti daxilindəki siyasi, ideoloji və hüquqi şərait nəzəri-fəlsəfi fikrin mövcudluğu zərurəti doğururdu. Burada digər bir ərəb alimi, doktor Cəmil Səlibanın bu fikrinə diqqəti yönəltmək istədik: «Fəlsəfə, elmlər, incəsənət, ədəbiyyat, texniki biliklər kimi sivilizasiyanın təzahürlərindən biridir. O, cəmiyyət yalnız müəyyən mədəni tərəqqi səviyyəsinə çatandan sonra meydana gəlir. Bunun səbəbi də odur ki, fəlsəfə elmlərin tacıdır, onların hissələrini bir-birilə birləşdirən halqadır. Elm inkişaf etməsə fəlsəfə də inkişaf etməz... Bu o deməkdir ki, fəlsəfə ilə elm yanaşı addımlayırlar. Onların meydana gəlməsinin tarixən poeziyadan sonraya təsadüf etməsi o deməkdir ki, onlar cəmiyyətin öz gənc yaşında çata bilmədiyi kamillik tələb edirlər» (3.129).

İslamın meydana gəlməsi məhz ərəb cəmiyyəti öz cahillik mərhələsindən kamillik mərhələsinə keçidinin ifadəsi idi. Bir tərəfdən güclü xarici təsirlər, digər tərəfdənsə daxili şərait və tələbat İslamda fəlsəfi fikrin formalaşması prosesini sürətləndirmiş oldu. Burada belə bir önəmli məsələyə diqqəti yönəltmək istədik ki, bir din olaraq İslam digər iki monoteist dinlərin davamı və inkişafı olaraq meydana gəlmişdi. İstər yəhudiliyin, istərsə də xristianlığın bir çox fundamental prinsipləri öz əksini İslamda da tapmış oldu.

İctimai şüurun bir forması olan din onun digər formaları ilə, birinci növbədə fəlsəfə ilə sıx bağlı olmuşdur. İslam ərəb cəmiyyətinə yeni dini fikirlə yanaşı yeni dünyagörüş, yeni düşüncə tərzini gətirmiş oldu. Bu yenilikdə həm də yəhudi, xristian və habelə zərdüştiliyin bir sıra əsas fəlsəfi prinsipləri də ifadə olunmuşdu. Deməli, İslam fəlsəfəsi həm də qonşu xalqların dini-fəlsəfi fikri ilə

*Fə.üzrə fə.d., AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, Fəlsəfə və İctimai fikir tarixi şöbəsi, böyük elmi işçi, zakir_gasim@mail.ru

sıx əlaqə və bağlılıq şəklində meydana gəlmişdir və həm bu birinci növbədə, üç monoteist əsaslı dinin bağlılığının ifadəsi kimi başa düşülməlidir.

İslamda yeni fəlsəfi fikrin formalaşmasında çox saylı xristian və yəhudi əsilli alimlər də iştirak etmişlər. Ümumiyyətlə, müsəlmanlar Şərqi xristian mədəniyyətilə Suriyada və suriyalılar vasitəsilə tanış oldular. Bu mədəniyyət abidələrinin müsəlmanlara çatdırılması işində əslən bu bölgədən olan xristian din xadimləri böyük rol oynadılar. Ərəb dilinə yunan və siryani dillərindən edilən tərcümələrin böyük əksəriyyətinin müəllifləri məhz onlar oldular.

Ərəb-İslam dini-fəlsəfi fikrinin öz ilk çağlarında xristian teosofiyasının təsirinə məruz qalması barədə ən müxtəlif fikirlər vardır. Əlbəttə, bu təsirin mövcudluğu şübhə doğurmur. Fon Kremer və Makdonald kimi şərqşünaslar bildirirlər ki, İslam fəlsəfi fikri Bizans və Suriya dini-fəlsəfi məktəbləri vasitəsilə qədim Yunan fəlsəfi fikrinin təsirinə məruz qalmışlar.

Qeyd etməliyəm ki, İslam dini həm də qədim və zəngin mədəniyyətə malik digər xalqlarla da təmasda oldu və onların da mədəniyyətlərinin təsirinə məruz qaldı. Bir çox tədqiqatlarda vahid bir «İran mədəniyyəti» kimi təqdim edilən bu mədəniyyətin yaradıcıları bölgənin demək olar ki, bütün xalqları olmuşlar. Qədim İran mədəniyyətinin ən bariz göstəricisi zərdüştilik olmuşdur. Zərdüştin tarixi bir şəxsiyyət olub əslən Azərbaycandan idi. Zərdüştin irəli sürdüyü axirət həyatı, haqq-hesab və dirilmə, Sirat körpüsü kimi ideyaları müsəlmanlar da mənimsədilər. Doktor Məhəmməd Əli Əbu Rəyyan qeyd edir ki, İran ağılı öz dualist xarakteri ilə fərqlənirdi: Maddə və Ruh; İndi və Gələcək; Xeyir və Şər (4.81).

İran dini-fəlsəfi fikrinə xas dualizm prinsipi sonrakı təlimlərə də təsir etmişdir. Xüsusilə, xeyir və şər dualizmi öz ifadəsini eramızın III əsrində meydana gələn *Manilikdə* nurla zülmətin mübarizəsi ideyasında tapmış oldu. İslam dövründə maniliyin bir çox ideyaları imamilikdə və habelə, xristianlıqda öz əksini tapmış oldu.

Ərəblər xilafət ərazisinə daxil olan və əhaləsi müsəlman olmuş Suriya, İraq və İran vasitəsilə qədim və zəngin mədəniyyətə və o cümlədən, dini-fəlsəfi fikrə malik Hindistanla da əlaqəyə girdilər.

Müsəlmanlarla hindlilərin elmi və mədəni əlaqələri əsasən təbabət və astronomiya sahələrini əhatə edib xüsusilə Abbasilər dövründə, qüvvətləndilər. Din və fəlsəfə sahəsində qarşılıqlı əlaqə hindlilərin dini inanslarının müsəlmanlar tərəfindən qətiyyətlə rədd edilməsi və küfr bilinməsi üzündən öz öləri xarakterilə seçilirdi. Hindlilər tövhid ideyasına yad müxtəlif məzhəblərə etiqad etdiklərindən onlarla müsəlmanlar arasında bu sahədə bağlılıqdan danışmaq olmaz.

Bununla belə, hind dini məzhəblərində geniş təbliğ edilən *metempsixoz-tənasüx*, *zahidlik*, *fəna* və s. kimi fikirlər İslamda əsasən sufi təlimlərdə öz təsirini göstərmiş oldu. Həmçinin hind fəlsəfi fikrinə ifadə olunan fərdi mahiyyətlər nəzəriyyəsi müsəlman atomizmində əks olunmuşdur.

İslam fəlsəfi fikrinin meydana gəlməsini yalnız dini faktorlarla bağlamaq olmaz. Burada daha önəmli bir faktor olaraq qədim Yunan fəlsəfi fikrinin təsirini də qeyd etmək lazımdır. Qədim tarixə malik Şərq-Yunan əlaqələrində başqa Sami xalqlarla yanaşı ərəblərin ulu əsədləri də iştirak etmişlər. Bu əlaqələr eramızdan əvvəl III əsrdən başlayaraq Makedoniyalı İskəndərin fəthlərindən sonra daha da qüvvətləndi. Şərqdə qədim Yunan mədəniyyəti və onunla bərabər fəlsəfi fikri də yayılmağa başladı. Yunanıstanın özündə zülm və basqılara məruz qalan filosoflar Şərqin müxtəlif şəhərlərinə səpələndilər və buralarda yeni elmi mərkəzlər yaratdılar. Bu mərkəzlə müasir anlamda cəminariyalar olmuş və əsasən də təhsil üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tarixdə *məktəblər* və ya *mədrəsələr* kimi tanınan bu mərkəzlərdə dövrün demək olar ki, bütün elmləri-fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, astronomiya, kimya və s. tədris edilir və paralel olaraq müəyyən mənada onları təbiiq ilə elmi-tədqiqat işi də həyata keçirilirdi. Bunlardan ən məşhurlarını qeyd edək:

1-İskəndəriyyə məktəbi. Bu məktəbin əsasını Plotinin müəllimi və *neoplatonizmin* (yeniplatonçuluq) cərəyanının tanınmış nümayəndəsi Ammoniy Sakkas (175-250) qoymuşdur. İskəndəriyyə məktəbi fəlsəfə, riyaziyyat və astronomiya elmləri sahəsində uğurlu tədqiqatlarla tanınmış oldu. Bu məktəbin ən tanınmış nümayəndələrindən astronomiyaya dair kitabların müəllifi

Ptolomeyi və həndəsə sahəsində elmi kəşflərin müəllifi Evklidi qeyd etmək olar. Bu məktəb Əməvi xəlifəsi Ömər ibn Əbdül Əzizin (717-720) dövrünə qədər davam etmiş və onun zamanında burada çalışan alimlər Suriyanın Antakiya şəhərinə köçmüşlər.

2-Antakiya, Rəha və Nasibin məktəbləri. Hələb şəhəri (Suriya) yaxınlığında şerləşən Antakiyada fəlsəfi məktəb 270-ci ildə yaradılmışdır. İlk vaxtlar dini təmyyəül üstün olsa da tezliklə neoplatonçuluq burada uğur qazanır. Bu məktəbin ən tanınmış nümayəndələrindən biri də 407-si ildə vəfat etmiş *Qızıl ağız* ləqəbli İohan idi. Burada çalışan alimlərin başlıca məqsədi dini fəlsəfi dəlillər əsasında müdafiə etmək idi. Onlar öz dini baxışları ilə nestorçular olub Məryəmi Allahın deyil insan olan İsanın anası hesab etmiş və ilahi sözün Isaya bir insan olaraq bəxş edildiyini söyləmişlər.

Bir müddət sonra bu məktəbdən bəzi alimlər İraqın şimal qərbində yerləşən *Rəha* şəhərinə köçdülər və buradakı fəlsəfi mərkəzə qoşuldular. Bu mərkəzi 363 cü ildə farslar yaratsalar da təhsil yunan dilində idi. Lakin məktəb 489-cu ildə Bizans imperatoru Zenonun əmrilə bağlandı. Səbəb imperatorun nestorluğa qarşı çıxması idi. Bu məktəb bağlandıqdan sonra onun müəllimlərinin əksəriyyəti İraqın Mosul şəhərinin yaxınlığında yerləşən *Nasibin* şəhərinə getdilər və orada hələ 320-ci ildən mövcud olmuş məktəbə qoşuldular. Bu məktəb təqribən VII əsrə qədər fəaliyyət göstərmiş oldu.

Nasibin məktəbində əsasən fəlsəfə və təbabətin öyrənilməsilə məşğul olmuşlar. Burada yunan fəlsəfəsilə qarışmış nestorçuluq tədris edilirdi. Xüsusilə, İskəndəriyyədən sonra bura neoplatonizmin mərkəzinə çevrildi. Qədim Yunan mədəniyyəti və o cümlədən, fəlsəfi fikri İrana buradan keçirdi. Bu məktəbin ən tanınmış nümayəndəsi siryani *Müqəddəs Yefrem Sirin* idi.

3-Horan məktəbi. Suriyada yerləşən bu bölgənin əsas əhalisi *siryani*lər olub öz dillərini qoruyub saxlaya bilmişdilər və əsasən də riyaziyyat, həndəsə və astronomiya elmlərində tanınırdılar. Bu məktəbin İslam və dünya fəlsəfi fikrinə göstərdiyi ən böyük xidmət qədim yunan fəlsəfi mənbələrin ərəb dilinə tərcüməsi oldu. Bu tərcümə işlə məşğul olanlardan *Sabit ibn Muqrani* (826-901), təbib və astronom *Ibn Sənnani*, təbib, astronom və həndəsə alimi *Hilal ibn İbrahimi* göstərmək olar.

4-Cundişəhpur məktəbi. Bu şəhər Xorasanda yerləşir və Sasani şahı I Şəhpur tərəfindən 272-si ildə bina edilmişdir. Şahənşah Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) dövründə orada böyük bir *bimaristan* (xəstəxana-Z.Q.) açıldı və onda xəstələri müalicə etməklə yanaşı tibb elmi də tədris edilirdi.

Müəllimlər əsasən yunanlar, hindlilər və siryaniilər idilər. Təlim siryani dilində aparılırdı və həkim ideologiya nestorluq idi. Bəzən *pəhləvi* dilindən də istifadə edilirdi. Bu məktəbin ən tanınmış həkimlərindən biri *Corc ibn Yəşu* xəstə Abbasi xəlifəsi *Əbu Cəfər əl-Mənsuru* (753-774) sağaltdıqdan sonra onun ən yaxın adamlarından biri olur. Təbib qədim yunan, hind, pəhləvi, siryani dillərində olan kitabları ərəb dilinə tərcümə edirdi. 529-cu ildə Bizans imperatoru Yustinianın əmrilə Afina, İskəndəriyyə və Rəha fəlsəfi məktəbləri bağlandıqdan sonra dövrün yeddi tanınmış filosofu Cundişəhpura gəldilər və şah tərəfindən böyük hörmətlə qarşılandılar. Bu qədər böyük fəlsəfi kontingentin bir yerə toplanması neoplatonik fəlsəfi fikrin inkişafına təkan verdi Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, şahənşah xosrov Ənuşirəvan imperator Yustinianla bağladığı sülh müqaviləsinə ölkədən qovulmuş alimlərin öz vətənlərinə dönməsinə və burada azad şəkildə fəaliyyət göstərməsinə təminat verilməsi şərtini də daxil etdirmişdi (8.30).

Beləliklə, eramızın V əsrinin ortalarından başlayaraq yunan dilindən siryani dilinə tərcümə hərəkəti başlandı. Sonradan tərcümələr siryani dilindən ərəb dilinə edildi və bununla İslam Şərqində fəlsəfi fikrin inkişafına təkan verilməsilə yanaşı qədim Yunan fəlsəfi fikir nümunələrinin məhv olmaqdan xilas edilməsi və sonrakı nəsillərə çatdırılması işinin əsası qoyuldu. Siryani dilinə edilən tərcümələrin müəllifləri əsasən nestorçular idilər. Belə ki, Nasibində *Pavel* Aristotelin məntiqə aid yazılarını siryani dilinə çevirmişdi. Miladın VI əsrinin əvvəllərində elmi və fəlsəfi yaradıcılıq işi hələ də nestorçuların inhisarında qalırdı. Bu sahədə ən tanınmış şəxsiyyət Suriyalı *Sergey* (536-da vəfat edib) idi. O, kahin, baş həkim, filosof və tarixçi idi. Aristotelin nəfs haqqında

məqalələrini siryani dilinə çevirmiş, həmçinin «Kateqoriyalar» kitabını yunan dilindən tərcümə etmiş, özü də tibbə və tarixə dair əsərlər yaratmışdır» (6.31).

Eramızın VI əsrində Fərat çayının sol sahilində bir neçə rahib bir monastır təsis etdilər və bura tezliklə siryani-ellen mədəniyyətinin məşhur mərkəzlərinin biri oldu. Bu monastırın rahibi olan *Marsaver* (667- ci ildə vəfat edib) fəlsəfəyə və başqa elmlərə aid bir neçə əsər yazmışdır. Onun şagirdi olmuş və «*Ərəblərin yepiskopu*» kimi tanınan *Corces* də Aristotelin məntiqə aid ən məşhur kitablarını siryani dilinə çevirmişdir.

Beləliklə, İslama qədərki dövrdə gələcəkdə xilafət torpaqlarına çevriləcək bir çox bölgələrdə artıq böyük elm və mədəniyyət mərkəzləri var idi. Həm də bunlarda eyni zamanda fəlsəfi mərkəzlər kimi də tanınırdı. Bu da hər şeydən qabaq bir elm olmaq etibarilə fəlsəfənin malik olduğu statusdan və tutduğu mövqedən irəli gəlirdi. Yunan fəlsəfi fikri İslam dünyasına daxil olmamışdan əsasən iki formada mövcud idi: *Neoplatonizm*, bir də *Aristotelizm* və ya *Peripatetizm*.

Neoplatonizmin bəzi nümayəndələri müəyyən qədər sehr, astroloqiya və falçılıqla məşğul olsalar da, bu təlim öz əsil elmi yunan təbiətini qoruyub saxlaya bilmişdilər (3.69). Bu cərəyanın əsas nümayəndələri Nominii (II əsr), Ammoniy Sakkas (175-250), Plotin (205-270), Porfiri (III əsr), Yamvlix (270-330), Aprokl (Prokl) (410-485) və başqaları idilər.

Bu məktəbin ən tanınmış nümayəndəsi əslən Aşağı Misirdən olan və İskəndəriyyədə Ammoniy Sakkasdan təhsil alan Plotin olmuşdur. V.F.Asmus Plotini antik idealizmin sonuncu orijinal filosofu adlandırmaqla yanaşı yazır: «Plotin filosof və alim olmaqdan daha çox dini mistikdir» (7.509-510). Plotin fəlsəfəsi Platon və Aristotelin fəlsəfələrinin sintezi deməkdir. Neoplatonizm Platondan ruhun ölməzliyi, ideyalar və hissi əşyalar aləmləri barədə təlimi, Aristoteldənsə neoplatoniklər daha çox onun məntiqini mənimsəmişlər.

Neoplatonizmin təməlini Platonun 10 əsas obraz haqqında fikri təşkil edir. Bu obrazların üzərinə də Vahid hakimdir. Sonralar Platonun ardıcılılarının tədqiqatlarında bu nəzəriyyə bir sıra dəyişikliklərə uğradı. Belə ki, *Afrosiyanlı İskəndər* (III əsr) belə bir fikir irəli sürdü ki, fəal ağıl özü-özlüyündə mövcud olan kosmik ağıl olub insan nəfsindən kənarda yerləşir.

Müsəlman alimləri bu nəzəriyyəni Plotindən feyz-aşib daşma və ya emanasiya şəklində əldə etdilər. Bu nəzəriyyə Şərqdə Fərabinin «Xeyrxah şəhərin əhalisinin rəyləri» və Ibn Sinanın «Şəfa» əsərlərində geniş şəkildə işlənmişdir. Xüsusilə, Ibn Sina öz əsərində yalançı peripatetizmə qarşı çıxıb onun neoplatonçuluk mahiyyətini açıb göstərdi (4.35).

Bu cərəyanın digər tanınmış nümayəndəsi olan *Porfiri* Plotinin şagirdi olub Şərqdə öz məntiqə həsr olunmuş «*Isagoge et in Aristotelis Categories commentarium*» əsərilə məşhurdur. Cərəyanın sonuncu tanınmış nümayəndəsi Proklun dini-fəlsəfi mövzuya həsr olunmuş «*Lahuti prinsiplər*» əsəri həm Şərqdə və həm də sonralar Avropada sxolastika və fəlsəfənin inkişafına böyük təsir göstərmiş oldu.

Neoplatonizmin təsiri özünü İslam fəlsəfi fikrində ən çox İşraqilik təlimində göstərdi. İşraqiyyə fəlsəfəsinin ən bariz nümayəndəsi və onun faktik banisi Şihabəddin Sührəvərdi (1153-1189) bu bağlılığa işarə edərək «Hikmətul işraq» əsərində yazır: «Mənim nurlar aləmindən qeyd etdiklərimi, onlara əsaslananlar və Allahın yolunu tutanlar mənə dəstək olublar. Bunlar hikmət imamı və rəisi, nur dahisi Əflatun və ona qədərki filosofların atası Hermes, həmçinin hikmət dahiləri və sütunları Empodokl, Pifaqor və başqalarıdır» (8.10). Neoplatonizm əslində qədim Yunan fəlsəfi fikrinin xristianlıq ruhuna uyğunlaşdırılması cəhdindən başqa bir şey deyildi. Bu cərəyanın nümayəndələrindən biri olub ərəb dünyasında *Yəhya ən-Nəhvi* (İohan Qrammatik) kimi tanınan *Esklip* (VI əsrin I yarısında yaşamışdır) Platonun «Feodor» dialoquunu şərh etmiş və əsas məqsəd kimi onu bütpərəstlik və ya çoxallahlıq ideyalarından təmizləyib xristianlığa uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Buna görə də o iddia edir ki, Platon öz fikirlərini müqəddəs yəhudi kitablarından mənimsəmişdir. Filosof bununla onu xristianlığa yaxınlaşdırmağa cəhd edir.

Qədim Yunan fəlsəfəsi müsəlman Şərfinə həmçinin aristotelizm və ya peripatetizm fəlsəfi şəklində də daxil oldu. Aristotel müsəlman dünyasının diqqətini ən çox cəlb edən filosofdur. Əgər Platon İslam dünyasında dini-ruhi baxımdan tanınırdısa Aristotel müsəlmanları ağıl və məntiq

baxımından maraqlandırır. İlk vaxtlar müsəlmanlar aristotelizmi neoplatonçuluğun təhrifində qəbul etməli oldular. Hətta İslam peripatetizmini əslində Aristotellə Platonun qatışığı kimi qəbul edənlər də olmuşdur (4.113).

Bununla belə, Şərq peripatetizmi müsətaqil bir fəlsəfi cərəyan olub əsil aristotelçi ideyaların bərpası, tədqiqi və təbliğində böyük rol oynamışdır. Şərq peripatetikləri olan Fərabî, Kindî, «Səfa qardaşları», İbn Sina, Bəhmənyar, İbn Rüşd və onlarla başqa filosoflar bütöv bir fəlsəfi məktəb yaratmış və bəşər fəlsəfi fikrinin inkişafında misilsiz rol oynamışlar. Peripatetizm İslam fəlsəfi fikrinin formalaşması və sonrakı inkişafı prosesində də böyük təsir göstərmişdir. Xüsusilə, İslamda rəasionalist elmi fəlsəfi fikrin meydana gəlməsi və formalaşması prosesində Aristotel ideyalarının xidməti danılmazdır.

Bir sıra tədqiqatçılar müsəlmanlara neoplatonizm vasitəsilə çatmış fəlsəfəni qədim Yunan fəlsəfi fikrinin təhrif edilmiş forması kimi qəbul edirlər. Məsələn, Ömər əl-Tumi əl-Şeybani yazır: *İskəndəriyyəli* (neoplatoniklər nəzərdə tutulur-Z.Q.) yunan fəlsəfəsinin çoxsaylı göstəricilərini xüsusilə, onun xristianlıq etiqadilə uyğunlaşmayan çoxallahlıq əlamətlərini təhrif etdilər ki, onu xristian dini şüuruna daha çox yaxınlaşdırsınlar. Hətta bəzi tədqiqatçılar demişlər ki, ərəblərin tanıdığı və öz dillərinə çevirdiyi miladdan qabaq IV əsrdə Afinadakı fəlsəfə - Əflatun və Ərəstunə məxsus olmayan miladdan sonrakı İskəndəriyyə fəlsəfəsidir» (10.62).

Bununla belə qeyd etməliyik ki, ən pis halda belə bu qədim fəlsəfə İslam filosofları üçün qiymətli tədqiqat materialı idi və bu da bəşər fəlsəfi mədəniyyətinin inkişafında önəmli hadisə oldu. Müsəlmanlar, qədim Yunan və qeyri xalqların fəlsəfi fikrini sadəcə mənimsəməklə kifayətlənməyib onun əsasında özlərinin spesifik fəlsəfələrini də yaratdılar. Digər tərəfdən, qədim Yunan fəlsəfi fikri həm də İslam Kəlam elmində mütərəqqi rəasionalist cərəyanların, o cümlədən, mötəzililiyin meydana gəlməsinə təkan oldu. Bu fəlsəfi fikrin müsəlman Şərqində yayılmasında tərcümə və şərh hərəkatı da böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. الدكتور يوسف فرحات. علماء العرب. الطبعة الأولى: تراكسيم – شركة مساهمة سويسرية. جنيف. 1987.
2. الدكتور عمر محمد التومي الشيباني. مقدمة في الفلسفة الإسلامية: الدار الغربية للكتاب. الطبعة الثالثة. 1982.
3. جميل صليبا. الفكر الفلسفي في الثقافة العربية المعاصرة. في "الفكر العربي المعاصر في مائة سنة": بيروت، منشورات الجامعة الأمريكية، 1967.
4. محمد علي أبو ريان. تاريخ الفكر الفلسفي في الإسلامبيروت : دار الكتب العلمية، دت.
5. أحمد يحيى ابن المرتضى. كتاب طبقات المعتزلة: بيروت – لبنان، النشرات الإسلامية تصدرها جمعية المستشرقين الألمانية. جزء 21، 1961.
6. الدكتور موسى الموسوي. من الكندي إلى ابن رشد: منشورات عويدان. بيروت- باريس. الطبعة الرابعة 1989.
7. Ф.Асмус. «Античная философия». Издание 2-е, дополненное. Москва 1976.
8. شهاب الدين سهروردي. مجموعة دوم مصنفات شيخ اشراق شهاب الدين سهروردي درحکمت الاهي. تهران، 1952. (الكتاب بالعربية).
9. زهدي حسن جار الله. المعتزلة. الطبعة الاولى. القاهرة : مطبعة مضر لشركة المساهمة المصرية، 1947.
10. А.К. Закуев. «Философия Ан-Наззема». Баку. 1961